

TÖRTÉNELMI SZEMLÉ

A BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2022 | 2. SZÁM
LXIV. ÉVFOLYAM

Tringli István

A magyar szokásjog és a protestáns természetjog magyarul

Kádár Zsófia

Egyháziak a magyar országgyűlések alsótábláján, 1608–1688

A paraszti világ tükröződései (18–20. század)

Horváth Gergely Krisztián, Tompa László, Csikós Gábor,
Petrás Éva és Gárdonyi Máté tanulmányai

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN
felelős szerkesztő

FÓNAGY ZOLTÁN, NEUMANN TIBOR, OBORNI TERÉZ, ZAHORÁN CSABA
rovatvezetők

DETRE ANDRÁS
szerkesztőségi munkatárs

E számunk vendégszerkesztője
HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN

Szerkesztőbizottság

MOLNÁR ANTAL
elnök

BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR, FODOR PÁL,
GLATZ FERENC, OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA,
PÓK ATTILA, SOLYMOSI LÁSZLÓ, SZAKÁLY SÁNDOR,
SZÁSZ ZOLTÁN, VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája:
tortenelmiszemle@abtk.hu

*Kérjük szerzőinket, hogy kézirataikat
a közlési szabályzatnak megfelelően készítsék el,
amely honlapunkon érhető el:
<http://www.tti.abtk.hu/kiadvanyok/folyoiratok/tortenelmi-szemle.html>*

A 2022-es évfolyam megjelenését
a Nemzeti Kulturális Alap, a Magyar Tudományos Akadémia
és az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Titkársága támogatja

nka
Nemzeti Kulturális Alap

ELKH | Eötvös Loránd
Kutatási Hálózat

ISSN 0040-9634

TARTALOMJEGYZÉK

LXIV. évfolyam, 2022. 2. szám

TANULMÁNYOK

- Tringli István** A magyar szokásjog és a protestáns természetjog magyarul 173
- Kádár Zsófia** Egyháziak a magyar országgyűlések alsótábláján, 1608–1688 203
- ### A PARASZTI VILÁG TÜKRÖZŐDÉSEI
- Horváth Gergely Krisztián** A magyarországi jobbágyszabadság végrehajtása és történelmi percepciói 251
- Tompa László** Törpebirtokostól az óriás uradalomig. A szerződéses jobbágyság Veszprém, Sopron, Borsod és Bihar vármegyékben 269
- Csikós Gábor** „... mennél több bolondot kell termelni az államnak”. A társadalom alakíthatóságának élettani határai, 1952 295
- Petrás Éva** A szociális kérdés alakváltozatai. Czettler Jenő mezőgazdasági szociálpolitikai koncepciója 315
- Gárdonyi Máté** „A vidék a mi terünk”. Egyházpolitikai harc, katolikus társadalomszervezés és a vidék problémái a 19. század végének Magyarországon 327

TÖRPEBIRTOKOSTÓL AZ ÓRIÁS URADALOMIG

A szerződéses jobbágyság Veszprém, Sopron, Borsod és Bihar vármegyékben

TOMPA LÁSZLÓ

FROM SMALLHOLDERS TO GIANT ESTATES
Contract Tenant Peasantry in the Counties of Veszprém,
Sopron, Borsod and Bihar

One of the groups of sources that can most profitably be used for the examination of the agrarian population of Hungary in the early modern era is the archival legacy of the regulation of seigneurial dues ordered by Queen Maria Theresia. Alongside the quantitative data, the responses given to the points of the inquiry shed light on the living and legal conditions of the most characteristic group within the eighteenth-century peasantry, that of contract tenants. While part of the *jobbágy*-peasantry and as such excluded from the noble nation and from all kinds of political and economic power, this group of the subjected population nevertheless theoretically enjoyed exceptionally wide guarantees in everyday economic activity as opposed to the lord's economy, with which it lived in an uneasy harmony, sometimes conflicting, and to the lord himself. Based on the material of four counties (Veszprém, Sopron, Borsod, Bihar), the paper explores the regional patterns of contract tenant peasantry in 887 settlements, as well as their ethnic, social and economic features, and those of the lords who dominated them. It likewise explores the proportion of landless peasants and resettled ethnic minorities, prevailing landholding forms, and the issues of serfdom and freedom in correlation with the contract relationship. Through a qualitative analysis of the responses given by the population at the time of the regulation, the paper also explores the formal characteristics of contract-making, offering a „typology” of such contracts by ordering the different contracts into a system.

Keywords: peasantry, regulation of seigneurial dues, contract, Maria Theresia, taxation, *praestatio*, counties

---

A premodern magyar társadalom makroszintű vizsgálatához (ahogyan minden, hasonló léptékű társadalomtörténeti kutatáshoz) elengedhetetlen követelmény a kategóriaalkotás: a nagy mennyiségű adatok megfelelő keretek nélkül értelmezhetetlenek, a makroszintű történetírás csupán néptömegek, rétegek, osztályok, csoportok cselekvését képes modellezni, az egyénnel – akinek hétköznapjait szerteágazó, gyakran felderíthetetlen

---

Tompa László, segédlevéltáros, Budapest Főváros Levéltára. A tanulmány az MTA–BTK „Lendület” Tíz Generáció Kutatócsoport munkája keretében készült.

viszonyok befolyásolják – nehezen boldogul. Különösen igaz ez a feudális kori vidéki társadalomra. A 19. század derekát megelőző időkből, amikor a tömeges irattermelés még nem érintette a népesség túlnyomó többségét kitevő falusi lakosságot, a „földnéppel” foglalkozó forrásanyag többségében az elit, illetve annak reprezentánsai által készített összeírásokra és beszámolókra korlátozódik. Ezért a forrástípus és a keletkezési körülmények önmagukban is determinálják a tárgyhoz, a gazdálkodó jobbágysághoz való, felülről és kívülről vizsgáló, céllal és koncepcióval terhelt hozzáállást.

A jobbágylakosság társadalmi és vagyoni osztályokba, csoportokba sorolásához mind a mai napig megkerülhetetlen kiindulópont a Mária Terézia-féle úrbérrendezés roppant iratanyaga. A Magyar Királyság egészére elkészített, átfogó igényű felmérés – II. József népszámlálását leszámítva – olyan forrástömeget alkot, amelyet szinte a későfeudális-kori jobbágynépesség szociográfiájának lehetne nevezni. Az úrbéri *regulatio* által meghatározott csoportok: telkesjobbágyok, zsellérek és házatlan zsellérek, illetve örökös jobbágyok és szabadmenetelű parasztek fogalmai a kora újkori társadalom leírásánál is jól használhatónak bizonyultak. Mi több: az úrbérrendezéstől kezdve gyakran lerázhatatlan kategóriák bilincseibe zárták a parasztokat, akiknek leszármazottai még sokáig érezték a felmenőik hovatarozásából származó kiváltságokat vagy nehézségeket.

Alábbi tanulmányomban – mely egy hosszabb ideje folyó, átfogó igényű kutatás második, egyben befejező stációjának eredményeit összegzi¹ – a 18. század derekának jobbágyi lakosságát a földesúrral szembeni kötelezettségekre koncentrálna vizsgálok meg négy magyarországi vármegyében. Ezen keresztül igyekszem megragadni az adott területek jobbágyszolgáltatási sajátosságait, elsősorban a szerződéses jobbágyság intézményének és gyakorlatának regionális jellegzetességeit.

Praestatio és a contractuális kötés

A jobbágylakosság – a régi feudális társadalmi struktúra alapvetően militáris–államszervezési jellegéből fakadóan² – földesúrhoz a jogi kapocs (törvény előtti, „patriarchális” képviselő) mellett mindenekelőtt járadékaival (a termény- és pénzdókkal, valamint munkajáradékával [robot, *forspont*, fuvar]) kötődött. A kapcsolódásnak ezt a formáját, mely éppen annyira számított gazdasági szempontból meghatározó tényezőnek, amennyire társadalmi rangjelzőnek és a jogi cselekvés terét körülíró formulának, a korszak latin terminológiáját követve egységesen praestatióknak (szolgáltatásnak, szolgáltatási formának) nevezhetjük.

¹ A jobbágycontractusok területi mintázataival foglalkozó kutatás első fázisának eredményeit lásd Tompa László: A szerződéses jobbágyság rendszerének regionális mintázatai. Hat vármegye gyakorlatának összehasonlítása. *Századok* 155 (2021) 263–283.

² A feudális „államszervezés” partikuláris stratégiáit (mely a középkori és főként a kora újkori Magyarországon az európaiakhoz hasonló trendeket követett) jól összefoglalja Alfred Hofmann: *Bauernland Österreich. Entwicklungsgeschichte seiner Land- und Forstwirtschaft*. Linz, 1974. 28–31. („Die Grundherrschaft”, „Formen der Herrschaft” bekezdések.)

A *praestatio* vagy *obligatio* a jobbágy(közösség) által a földesúr számára nyújtott szolgáltatások összessége, illetve a szolgáltatás lerovásának módja. Az úrbérrendezés is ilyen formában foglalkozott vele, alapvetően háromféle fő formáját különítve el: az írásban kodifikálatlan, de sokszor igen tartós és változatlan, azonban jogbiztosítást nélkülöző „régí szokást”, *usust*; az írásban kodifikált, kihirdetett és úriszéken is megtárgyalt urbáriumot, illetve a jobbágyság és a földesúr kétoldalú, többnyire írásba foglalt szerződését, a jobbágycontractust.³ Ezekben belül a *praestatio* tényleges tárgya rendkívül széles palettán szóródhatott: az egyszerű készpénzfizetéstől (*taxa, arenda, pecunia*) a robotmunkát, készpénzt és terményeket egyaránt praestáló vegyes adóformák különféle fajtáin keresztül a pusztán robotot, esetleg különleges szolgáltatásokat (például a lakosok speciális termelési formáinak termékeit – sajtot, gyalult deszkát stb. tárgyazó adókat) követelő rendszerekig.

Jelen kutatás fókuszja, a contractualista jobbágyság rendszere az adózás sajátos módja: legtisztább formájában a földesuraság és a jobbágyi lakosság között létrejött „gazdasági megállapodásra” hasonlított, melynek alapja a földesúri regáléjogok egy részéről való lemondás volt, cserébe a parasztek bizonyos, jól meghatározott szolgáltatásaiért – többségében terminusra történő készpénzfizetésért. A *contractus*okat a lakosok elméletileg és formailag szabad akaratukból kötötték a földesúrral, többnyire egyetlen jogi személyként állva vele szemben: ez – legalábbis elméletben – magával vonta a jobbágyság „jogbiztosítását” is, hiszen a szerződéstől, amennyiben annak feltételeit a földesúr vagy tisztje nem tartotta be, szabadon elállhattak, és új *contractus*t (vagy új rendszert) követelhettek maguknak. Ugyanennek a fordítottja is igaz volt: ha a jobbágyság nem teljesítette a vállalt kötelezettségeiket, úgy az uraság őket szerződészegőnek tekinthette.

Az ilyen formában megvalósult „tisztá jobbágycontractus” mellett természetesen igen sok egyéb változata létezett a jobbágyság és földesuraik közötti megállapodásnak. A két leggyakoribb a „szóbeli contractus” (melynek bizonyító ereje – a szóbeliség általánosan prevalens miliójiének köszönhetően – jóval nagyobb volt, mint azt első hallásra gondolnánk),⁴ illetve az egyéni jobbágyszerződés, mely sok tekintetben hasonlított a *manumissio*hoz vagy a személyes privilegizálás egyéb módszereihez: a magányos jobbágy – többnyire szabadköltözésű jövevény – személyesen szerződik a földesúrával vagy az azt képviselő tisztiszékekkel, nagyjából hasonló feltételekkel, mint a közösségi *contractus*ok esetében.

³ Pálmány Béla: Az urbárium előtt kötött földesúri úrbéri szerződésekről és a paraszti közösségek kiváltságseleveiről. In: *Rendi társadalom – polgári társadalom. 2. Kutatás – módszertan*. Konferencia, Gyula, 1987. augusztus 26–28. Szerk. Erdmann Gyula. Gyula, 1989. 288–291. Megjegyzendő, hogy a három fő típus mellett igen sok (bár a 18. században egyre csekélyebb számú) település kapcsolódott egy negyedik, különleges módon: *exemptio*val járó privilégiumlevéllel a földesúrhoz. Ezek többségében a lengyel nemesgyepítkezéshez hasonló, katonaszabadok vagy egyéb közösségi szabadsággal felruházottak által lakott falvak voltak, amelyek általános adómentességükért cserébe katonaállítási, levélhordási stb. kötelezettségeket teljesítettek.

⁴ Lásd Horváth Gergely Krisztián: Zalai parasztvallomások. Anziks a 18. századból. Könyvismertetés Horváth Zita: *Paraszti vallomások Zalában I–II*. (Zalaegerszeg 2006.) című munkájáról. *Korall* 8 (2007) 30. sz. 221–222.

Források és munkamódszer

A kutatás során a Mária Terézia-féle úrbérrendezés iratanyagát használtam fel négy vármegye, Veszprém, Sopron, Bihar és Borsod falvai szolgáltatásainak vizsgálatára, különös tekintettel a szerződéses jobbágyság formáinak, módjainak és egyáltalán, elterjedtségének meghatározására. A vármegyék kiválasztásában részint a területek szórtsága, történeti-demográfiai-gazdasági fejlődésük eltérő iránya, részint pedig a korábbi kutatásaim során meghatározott távlati célok (Borsod-Abaúj-Zemplén szélesebb térségének teljes feltárása, nyugat-magyarországi vármegyék bevonása) volt döntő jelentőségű.

A forrásanyag zömét, ahogyan a kutatás korábbi fázisában, itt is a Fónagy Zoltán-féle gyűjtés szolgáltatotta.⁵ Az úrbéres telki adatbázis monográfiáit kísérő, interneten is szabadon kutatható anyag (optimális esetben) az egyes települések úrbérrendezésének csaknem minden lényeges dokumentumát tartalmazta: a kilenc kérdőpontos úrbéri listát (általában az adott település jobbágynak nyelvén, így esetünkben magyarul, németül és ritkábban latinul), a kissé hosszabb és részletesebb, a települések termelési körülményeit leíró, latin nyelvű, 11–22 pontos kérdéssort, a helységek korábbi jogbiztosító iratait (urbáriumok, *contractusok*), az úrbéri tabellákat, illetve az új, egységesített urbárium nyomtatott lapjait a hozzácsatolt kiegészítésekkel és korrekciókkal. Bizonyos esetekben, amikor az úrbéri kérdéseket nem tartalmazta az adott községhez tartozó digitális forrástömeg, az említett vármegyék publikált úrbéri kérdőpontjaira támaszkodtam, melyek igen gondosan, általában betűhív átírásban állnak a kutatók rendelkezésére.⁶

A jobbágyközösségek praestatiójának vizsgálata természetesen nem történhetett meg tisztán kvantifikációs alapon. Míg a telkes-zsellér vagy az örökös-szabadmenetelű arányok az úrbéri tabellákból könnyen megállapíthatók, addig az adózási formák lényeges apróbb jellegzetességei csak az úrbéri *regulatio* kérdőpontjaira adott válaszok szövegének kvalitatív elemzésével tárhatók fel. A kérdéssorok pontjai közül az első–második–harmadik, illetve a kilencedik kérdőpontra adott feleletek részletes vizsgálatával már lehetségessé vált a kellő mélységű értelmezés: így elemeztem ki a kiválasztott 859 település (vegyesen falvak és mezővárosok) praestatiós struktúráját, alapvetően négyféle adatot gyűjtve:

- ⁵ Fónagy Zoltán: *A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában. Adattár. I–II. Bp., 2013.* (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak.) A gyűjtéshez kapcsolódó digitalizált forrásanyagot lásd <https://archives.hungaricana.hu/hu/urberi/>. (Legutóbbi megtekintés: 2021. október 31.) Az iratok eredeti levéltári jelzete: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) C 59 A Magyar Királyi Helytartótanács Iratai. Departementum urbariale (1724–1848). A Mária Terézia-féle úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálatára adott válaszok; MNL OL O 64 Bírósági Levéltárak. Kúriai Levéltár. Tabula Provincialis; MNL OL A 39 Magyar Kancelláriai Levéltár. Általános iratok. Acta Generalia. 3688/1786. Lásd Fónagy: *A nemesi birtokviszonyok*, I. 76.
- ⁶ Biharra lásd *Az úrbérrendezés forrásai Bihar vármegyében. I–III.* Szerk. Bársony István – Papp Klára – Takács Péter. Debrecen, 2003–2005., *Bihar vármegye az úrbérrendezés idején.* Szerk. Ifj. Barta János – Papp Klára. Debrecen, 2005. Borsodra lásd Tóth Péter: *A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálatai. Borsod vármegye, 1770.* Miskolc, 1991. Sopronra lásd Tóth Péter: *A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálatai Sopron vármegyében/Antworten auf die neun Fragepunkte der Maria Theresianischen Urbarialregulierung im Komitat Sopron/Ödenburg. I–II.* Sopron, 1998–1999. I. (Magyar és latin nyelvű vallomások [1767]), II. ([Trinitz József – Felix Tobler:] Német nyelvű vallomások [1767]). Veszprémre lásd Lichtneckert András: *Veszprém vármegye községeinek feleletei az úrbéri kilenc kérdőpontra 1768–1782.* Veszprém, 2007. (A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 19.)

1. A telkes jobbágyok és a zsellérek aránya a teljes úrbéres népességen belül. Ez az arányszám az esetek többségében az úrbéri tabellák összesítő adataiból egyértelműen kimutatható.
2. Az örökös és szabadmenetelű jobbágyok aránya az úrbéres népességen belül. A szabadmenetel viszonylag bonyolult problémájának esetenkénti felvázolásához, melyre az egyes vármegyék példáján részletesen kitérek majd, sok esetben a kilencedik kérdőpontra adott válasz egyszerű átültetése is elegendő volt. A jobbágyfalvak többségében a lakosság egységesen szabadmenetelűnek vagy örökösnek vallotta magát, a vegyes jogállású települések esetében pedig általában a tabellák lapszéli megjegyzéseiből következtethettem az arányszámra. Számos alkalommal előfordult azonban, hogy a jobbágyok bevallásai nem álltak szinkronban a névsorokra felvitt egyéni jogállással; ezeket az eseteket külön feljegyeztem és igyekeztem értelmezni. Az efféle településeken többnyire az örökös jobbágyság intézményének földesuranként és jobbágyközösségenként eltérő interpretációja állt a különbözőség hátterében. Az adatokat összesítve elkülönítettem az „egységes jogállású” (ezen belül 100%-ban örökös vagy szabadmenetelű), illetve a „vegyes jogállású” helységeket, amiből megállapítható volt az egyes vármegyékben az örökös jobbágyság és a szabadmenetel összesített számaránya.
3. A *praestatio* kérdésében elkülönítettem csak *ususos*, csak *urbáriumos*, csak *contractualista*, csak *kiváltságolt*, illetve *vegyes* (az előző négy kategória bármilyen kombinációi) településeket. A rendes adatsorok mellé beszúrt „megjegyzések” rovatba vagy a *praestatio* formái mellé, az úrbéres kérdőpontokra történt bevallásokat alapul véve minden esetben felvezettem a korábbi szolgáltatási rendszer formáit (ha voltak ilyenek), illetve az átállás okát és dátumát: ilyen módon lehetőség nyílt a *contractusok* kifermálódásának és megszűnésének általános és területi jellegzetességeit is megállapítani.
4. A földbirtokos típusánál hat kategóriát állítottam fel: az egyházi birtokot (ide soroltam minden olyan földbirtokost is, akinek/aminek valamiféle egyházi kötődése volt, így a *stallumos* kanonokokat, a különféle oktatási intézményeket, és – sok esetben – a falusi plébániákat is); a városi (szabad királyi városi) birtoklást, a kamarai birtoklást, a családi birtoklást (csak abban az esetben, ha az adott falut hangsúlyosan egy-egy család mint jogi egység birtokolta), a magánföldesúri birtoklást (abban az esetben, ha a települést csak egy földesúr bírta, magánjogon, azaz nem valamiféle egyházi tisztség *beneficiumaként*), illetve a közös birtoklást (több birtokos bírja ugyanazon falu különböző részeit). A közös birtoklásban belül elkülönítettem a törpebirtoklás alkategóriáját: azokat a falvakat soroltam ide, melyeket nyolcnál több apró birtokos osztott fel egymás között.

A forrásmegmaradás esetlegessége és az úrbéres iratanyag szórtsága természetesen eredményezett kisebb-nagyobb hiányosságokat, így nem mondhatni, hogy a címben szereplő vármegyék összes községe minden aspektusban feldolgozásra került. A hiányt egyéb források, forráskiadványok és további kutatások útján igyekeztem mindenütt alacsony

tartani: Sopron falvainak 3%-a, Borsodéinak 1%-a hiányos valamilyen mértékben, míg Veszprém vármegyénel valamennyi települést sikerült felkutatni.⁷ A legkomolyabb hiány Bihar vármegye falvainál tapasztalható: a Fónagy-féle adatbázisban a jobbágyközségek 11%-a hiányosan, így feldolgozásra alkalmatlanul szerepel. A helyzetet tovább nehezíti, hogy a hozzáférhető 359 település semmiképpen sem fedheti le a hatalmas vármegye teljes faluszámát, melyet a szakirodalom is ennél jóval nagyobbak állapított meg.⁸ A Bársony István – Papp Klára – Takács Péter-féle forrásközlések és a Fónagy-adatbázis összevetésével a hiányt sikerült 5%-ra mérsékelni, ám az adatsorok sok esetben még így is hézagosak.

Bihar vármegye – a Partium maradványa

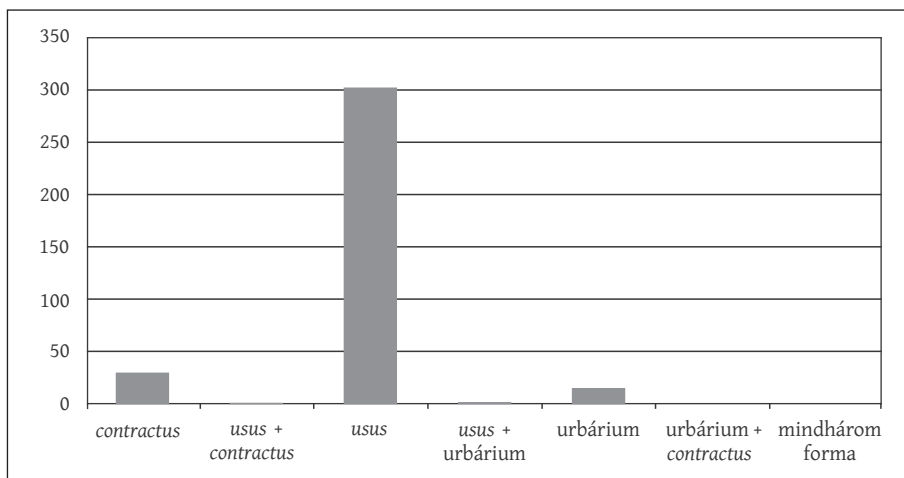
Bihar – a fentiekből láthatóan – a jelenlegi gyűjtés legnagyobb egysége, a kora újkori Magyarország egyik legnagyobb vármegyéje. A visszafoglaló háborúk után az egységes(ülő) császári kormányzat nyomban erőteljesen megnyirbálta az itt élő heterogén népességnek (jobbágyok, taxások, hajdúszabadok, nemesek és városi parasztpolgárok, vegyesen magyar és román anyanyelvűek) az erdélyi fejedelmek által adott jussait. 1685-ben Lipót császár dekrétuma lényegében megszüntette a hajdúk korábbi adómentességét.⁹ Az egyik legnagyobb birtokos, a váradi püspökség javait – melyeket korábban a fejedelmek konfiskáltak – visszaállították. Mindezek mellett a vármegye egyházi és szekuláris földbirtokossága a továbbiakban is állandóan a jobbágyi lakosság jogi és társadalmi egységesítésére, a korábbi változatos viszonyok megszüntetésére törekedett.

A vármegye településeinek 84%-át írták össze az úrbérrendezés során. A tabellákban 25 328 (a Fónagy-féle adatbázis falvaiban 21 112, a kiegészített gyűjtésben 24 993) gazda neve szerepel, akiknek csaknem fele (49,17%) zsellér, mégpedig kilenctized részben házas zsellér. A falvak átlagos gazdaszáma 65,26, de igen gyakoriak a magas, 100-on felüli jobbágygazdát tömörítő (azaz körülbelül 500-as lélekszámú) települések. Különösen Diószeg, Nagyléta, Püspöki, Szalacs és Váradolaszi számítottak az úrbéres községek között jelentős regionális központoknak 200–500 jobbágyra menő népességükkel. A vármegye telekátlaga

⁷ A táblázatok utolsó sorában „Hiány” címen szereplő érték azokat a falvakat jelenti, amelyekről semmiféle, az elemzés szempontjából használható információt nem sikerült felkutatni. Ez nem minden esetben egyezik az itt feltüntetett számokkal: jó néhány település úrbéri kérdőpontjai például megmaradtak annak ellenére, hogy a tabellák elvesztek; egyes helységeknek csak a neve maradt fenn stb.

⁸ A Bihar vármegyei úrbérrendezés jórészt 1770-ben zajlott le. A vizsgálóbizottságok csupán a települések 84%-át tudták felmérni, ami így is 396 falut jelentett, vagyis 37-tel többet, mint amennyi a Hungaricana egyébként is hiányos adatbázisában szerepel. A teljes bihari településszám a XVIII. század harmadik harmadában 472-re (!) tehető. Lásd Takács Péter: „Biharország” vásárai és vásározo népe a 18. század utolsó harmadában. In: *Bihar vármegye*, 82. Vö. ugyanebben a tanulmánykötetben Szerdahelyi Zoltán szövegét, aki a Fónagy Zoltán-féle gyűjtést és adatbázist egyéb forrásokkal együtt írja jó felhasználhatónak. Lásd Szerdahelyi Zoltán: Nemesség az úrbérrendezés-kori Bihar vármegyében. In: *uo.* 136–137.

⁹ Rácz István: Hajdúszabadság a második jobbágyság rendszerében Magyarországon. In: *A hajdúk a magyar történelemben. I–III.* Szerk. Módy György – Dankó Imre. Debrecen, 1969–1975. (A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 10, 19, 28) III. 5–14.

1. ábra. Az adóztatás formái Bihar vármegyében

(már amennyire ez megállapítható), 0,48, ami nagyjából megfeleltethető a korszakban tapasztalható országos átlagnak.¹⁰ Jogállás tekintetében a lakosok 43,36%-a vallotta magát „szabados el menésűnek”, míg 56,64%-a örökösnek.

A vármegyében feljegyzett praestatiós formák között túlnyomó többségben volt a „régí szokás”: a települések 79%-a adózott *usus* szerint. Ehhez viszonyítva az összes többi mód elhanyagolhatóan csekély arányban volt jelen: urbáriummal a falvak 5%-át regulázták, míg tisztán *contractualis* kötésben a helységek 8%-a adózott. A fennmaradó rész egyes rendszerben praestált: 1,5% *usussal* és urbáriummal, 1,3% pedig *usussal* és *contractussal*. Egyetlen településen, a közös törpebirtoklásban bírt Berettyószéplakon volt kimutatható mindhárom praestatiós forma.

A megyében egyértelműen az egyházi birtoklás dominált az összes település 48%-val. Az adatbázisban szereplő 166, egyházmegyék, káptalanok és kisebb egyházi birtokosok kezén lévő helység túlnyomó többsége, 156 falu és mezőváros a visszaállított váradi püspökség (128) és a váradi káptalan (28) között oszlott meg. Ehhez képest az összes többi birtokostípus jóval csekélyebb arányban fordult elő: városi birtok egyáltalán nincs, családi birtoklás 3%-ban (12 falu a Baranyi, míg egy az Ugray családnál), magánföldesúri 9%-ban (42 település, többnyire kisebb birtokosok kezén), közös birtoklás pedig 25%-os arányban (94 falu, számos törpebirtokossal). A kamarai birtokok aránya viszonylag nagy: a Királyi Kamara az összes vizsgált település 15%-át bírta, összesen 47 falut.

A *contractualista* (32) vagy részben *contractualista* (7) helységeket megvizsgálva a birtokostípusok egészen eltérő arányát tapasztalhatjuk. A magánföldesurak aránya megugrik 47%-ra (a leggyakoribb *contractus*-kibocsátók herceg Esterházy Miklós, gróf Kornis Mihály, Ravazdy András és a Rhédey grófok), ahogyan az egyházi is megnövekszik

¹⁰ Az adat a teljes vármegye összes járásának összeírásaiból származik. Lásd Papp Klára: Paraszti társadalom az úrbérrendezés idején. In: *Bihar vármegye*, 178. Ez nyilvánvalóan sokkal reprezentatívabb, mint a Fónagy Zoltán-féle adatbázis kiegészítésének elemzéséből származó 0,24-es érték.

kismértékben, szintén 47%-ra (váradi püspökség, illetve káptalan). A közös birtoklásuk aránya 6%-ra csökken. Másféle birtokost nem találni a szerződéses falvaknál. A képen természetesen sokat torzít a *contractusok* pusztulásának egy egyedi példája: a kamarabirtokok jelentős része (18 falu) ugyanis szerződéses volt mindaddig, míg a szerződésszövegek az adatfelvétel előtt mintegy 12 évvel bennégtek Avram Sandro ispán házában, amely baleset után a helységek az *ususos* rendszerre tértek át.¹¹ A tisztán szerződéses falvak mindegyike egységes jogállású: egy kivétellel valamennyien szabadmenetelűek. A vegyes praestatiójú, részben contractualista falvak valamennyien vegyes birtoklásban voltak, a törpebirtoklásnak csupán egyetlen esetével. Teljes lakosságuk 19,43%-a örökös jobbágy, 80,57%-a viszont szabadmenetelű; jellemzően a nagyobb egyházi vagy magánbirtokosok jobbágysági adóztak szerződés után. A zsellérek aránya a teljes vármegyében nagyjából 50%-os, a csak jobbágycontractussal praestáló falvakban viszont 36%-ra, a vegyes adózásúakban 35%-ra csökken. Az összesített adatok az 1. táblázatban láthatóak.

1. táblázat. A Bihar vármegyei úrbérrendezés településeinek jellemzői

	Összes település (387)	Szerződéses települések (32)	Vegyes adózású települések (6)
Zsellérek aránya	49,17%	34,96%	34,78%
Telekátlag	0,48	0,27	0,25
Örökös jobbágyok aránya	56,64%	3,13%	19,43%
Szabadmenetelűek aránya	43,36%	96,88%	80,57%
Magánföldesúri birtok	42	15	0
Egyházi birtoklás	166	15	0
Városi birtoklás	0	0	0
Közös birtoklás	94	2	6
Kamarai birtokok	47	0	0
Családi birtokok	12	0	0
Hiány	18	-	-

A szerződéses jobbágyok bevallásait részletesen megvizsgálva megfigyelhető a Bihar vármegyei contractualis kötés néhány sajátossága. Számos alkalommal találni nyomát annak, hogy a taxafizetés és a contractualista státusz a parasztok vallomásaiban egyenesen összefüggött: amennyiben a jobbágy pénzzel (és csak pénzzel) adózott, úgy általában még akkor is szerződésesnek vallotta magát, ha a *contractus*nak írásbeli példányát nem tudta felmutatni.¹² A vegyes adózású helységekben – nem meglepő módon – igen gyako-

¹¹ A kárvallott falvak: Burkovány, Csiszoraposga, Dobrestgovoresd, Dusest, Felsőtopa, Hogyis, Korbest, Kotyiklet, Krajnicsesd, Magyarcséke, Nánhegyeshely, Papmező, Papmezőszeliste, Papmezővalány, Rotaresd, Szitányturburesty, Szombatság, Szpinus és Sztrákos.

¹² Ilyen eset figyelhető meg példának okáért az Esterházy Miklós herceg birtokolta Feketebátorban, ahol a jobbágyok, vallomásuk szerint, „... mint arendatorok [tractáltattak]”, de hasonló volt a helyzet a hat birtokok által bírt Hegyközkovácsnál: „... ezen [...] helységet minekutána ennekölte harminczegnéhány

riak voltak a személyenkénti *contractusok*; arra kevésbé akadt példa, hogy a közösség egy része (a többnyire később települt, jól elkülöníthető része) együttesen szerződött volna le a földesúrral.¹³ A jobbágyok a szabadmenetel fogalmát a helység elhagyásának lehetőségére alkalmazták abban az esetben is, ha a falujuk „hosszas megszállása” során a gyakorlatban nemigen éltek ezzel.¹⁴

Borsod vármegye

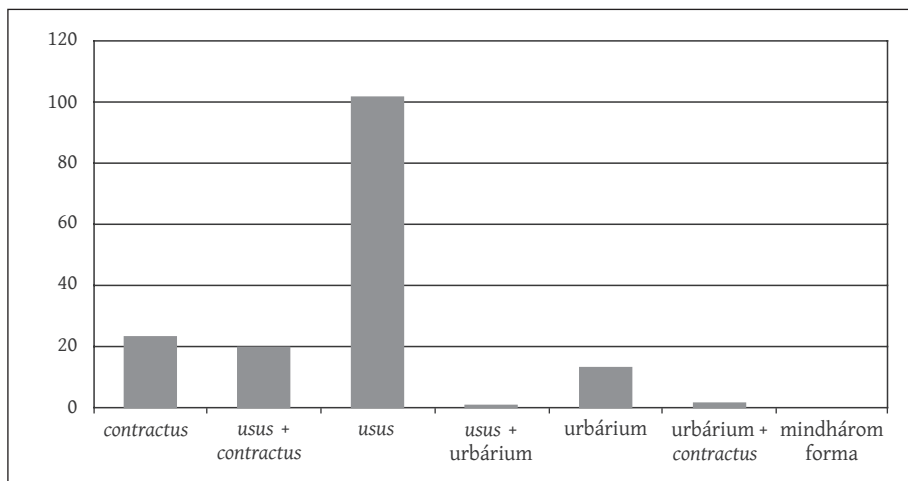
Az északabbi Borsod megye Biharhoz viszonyítva jelentősen csekélyebb település- (196) és gazdaszámmal (11 378) rendelkezett. Településhálózata viszonylag fejletlennek mondható: az úrbérrendezés idején a területén nem is találni szabad királyi várost (mezővárost azonban tízet is).¹⁵ A vármegyét, a többi török–magyar/kuruc–labanc határvidéki területhez hasonlóan, erősen megviselték a 17. század végének háborús pusztításai, csupán a szatmári béke után térhetett magához valamelyest.¹⁶ Az úrbérrendezés itt két lépcsőben történt: 1767-ben a diósgyőri koronabirtok falvait mérték fel, a teljes megye *regulatio*jára 1770-ben került sor.¹⁷

Az úrbéri *regulatio* idején a vármegye falvaiban és mezővárosaiban átlagosan 62 gazda lakott; ezt az átlagot erősen felfelé torzította Mezőkeresztes, Mezőcsát, Mezőkövesd, Sajószentpéter és mindenekelőtt Miskolc (utóbbi 1000-nél is magasabb gazdaszámmal, vagyis vélhetően sokezres lakosságszámmal).¹⁸ A lakosok túlnyomó többsége, 71%-a szabadmenetelű jobbágyoknak vallotta magát, és csaknem ugyanekkora volt közöttük a telkesek aránya (69%), ami természetesen nem jelenti azt, hogy a két csoport teljesen egybe-

---

esztendővel megszállottuk volna, szabad embereknek tartattuk magunkat, földes uraságot nem recognoscaltuk, hanem [...] minthogy [...] az urakkal mint földesurainkkal egyezésre léptünk, úgy hogy mindennemű adózásunkért és földes uraságot illető mindennemű beneficiumokért fizettünk tíz esztendőre úgy mint usque annum 1759. 2200 vforintokat, az olta pedig az ide rekesztett *contractus* szerint tractáltattunk.” MNL OL C 59 Hegyközkovácsi úrbéri kérdőpontjai. 43–64.

- ¹³ Szép példa a kávádsi (kilencnél több törpebirtokos) parasztnak vallomása: „A kik közöttünk a *Földes Uraságtól ki nem arendályák magokat*, emlékezetünkül fogva, mivel hogy egyébként *Contractusink* Sincsenek a földes Urainkkal, a szerint szolgálunk...” MNL OL C 59 Kávádsi úrbéri kérdőpontjai. 43–49. [Kiemelés: T. L.]
- ¹⁴ A számos eset közül kiragadott, megfogalmazásában is tipikus példa a forrószegei (váradai káptalan) jobbágyok bevallása: „Noha mind az atyáink, mind a nagyatyáink és magunk is e helységnek állandó lakói vagyunk s voltak, magunkat mindazonáltal örökös jobbágyoknak nem tartjuk, hanem szabadmenetelű embereknek, mert ha szintén ekkoráig innét valaki tőlünk máshová ment is lakni, amiatt az uraságtul baja nem volt.” MNL OL C 59 Forrószegei úrbéri kérdőpontjai. 35–41.
- ¹⁵ Horváth Zita: Borsod megye és Miskolc parasztsága az úrbérrendezés idején. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*. 57. Szerk. Tóth Arnold. Miskolc, 2018. 49–56.
- ¹⁶ *Borsod-Abauj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára*. Szerk. Orbán Sándor. Miskolc, 1980. 35–36. Borsodot a három felső-magyarországi vármegye közül a legtöbb kárt szenvedettnek említi. Vö. Klein Gáspár: Borsod vármegye és népességének története. In: *Borsod vármegye*. Szerk. Csikvári Antal. Miskolc, 1939. (Vármegyei Szociográfiák 5) 45–47.
- ¹⁷ Horváth: Borsod megye és Miskolc, 49.
- ¹⁸ Összevetésképpen a II. József-féle népszámlálás adatai szerint Miskolcon a század vége felé 2414 házban 3038 család lakott; a városban összesen 6330 lelket számláltak. Lásd *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. Szerk. Danyi Dezső – Dávid Zoltán. Bp., 1960. 44–45.

2. ábra. Az adóztatás formái Borsod vármegyében

esett. A vármegye telekátalaga 0,49, ami megfelel a Magyar Királyságban az úrbéri *regulatio* idején számított átlagnak.¹⁹

A Borsod vármegyei falvak nagy többsége (63%) tisztán *usus* szerint praestált; urbanisták csak kevesen voltak közöttük (7%), 1% pedig *usussal* és urbáriummal vegyesen adózott. A szerződéses jobbágyság intézménye viszonylag elterjedtnek mondható: a helységek összesen 29%-ban találtam *contractus* nyomait: ebből 14% tisztán *contractualista*, 13% bevett szokás és szerződés szerint vegyesen adózott, 2% pedig urbáriummal és jobbágy*contractussal* egyaránt rendelkezett. Általában elmondható, hogy a szerződés a népesebb településekre volt jellemző; a szerződéses vagy részben szerződéses helységekben az átlagos gazdaszám 76. (Miskolc nélkül; a legnépesebb mezőváros beszámításával az átlag 128 lenne.)

A vármegyében többségben volt a közös birtoklási forma (54%, 85 településsel), melyből 25 faluban mutatható ki a „törpebirtoklás”. A fennmaradó részen osztozott az egyház (21%, 33 faluval; legjelentősebb birtokosai az egri káptalan 12 helységgel, az egri püspökség 6-tal, illetve az egri szeminárium 7-tel), a királyi kamara (4%, 7 birtokkal, melyből egyet egy egyházi tulajdonossal közösen bírt), a különféle magánbirtokosok (15%, 24 településsel)²⁰ és a családok (6%, 10 helységgel, különösen a gróf Keglevich család szerepel a tabellákban).

A tisztán *contractualista* helységekben a birtokostípusok arányai szinte egyáltalán nem különböztek az összesítettől: itt is elsősorban a közös birtoklás volt mérvadó (52%),

¹⁹ Lásd Nagy Lajos gyűjtését Baranya, Fejér, Moson és Tolna vármegyékre. *Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. Dunántúl*. Szerk. Felhő Ibolya. Bp., 1970. 69., 102., 160., 250. Ugyanígy lásd Buzási Jánosét Sopronhoz, Vashoz és Zalához (uo. 218., 271., 367.), Pap Gáborné Steiner Ernáét Veszprém vármegyéhez (uo. 341.) és Felhő Ibolya gyűjtését Gyórhöz (uo. 120.) és Komárom megyéhez (uo. 138.).

²⁰ A véletlen különös játékaként Borsod vármegyében a magánbirtokosok között igen nagy arányban szerepelnek nők: az összes birtokos 46%-a (jelentősebb női birtokosok: gróf Esterházy Istvánné, özvegy gróf Csáky Antalné, illetve Plathy László özvegye).

az egyházi birtokosok a szerződéses falvak 13%-át, a magányos földesurak 15%-át, a családok 9%-át bírták. Jelentős eltérés csupán a kamarai birtokokon látható: a Királyi Kamara bírta az összes contractualista helység 11%-át. A részben contractuális kötésben működő települések nagy többségében (a 24 közül 18) közös birtoklást, harmadukban egyenesen törpebirtoklást tapasztalhatunk. Jellemző volt, hogy ezekben a contractualisták egyénileg szerződtek a földesurakkal, de az is, hogy a törpebirtoklásban bírt településeken a rangosabb, vagyosabb földesurak parasztjai szolgáltak *contractus* alapján. A tisztán szerződéses helységek jobbágysági túlnyomórészt szabadmenetelű státuszban voltak (92%), a vegyes adózású, részben szerződéses falvak esetében azonban a „szabadosan el menő” parasztok aránya inkább a vármegye átlagához tendál (64%). A zsellérek aránya a csupán *contractus* szerint praestáló helységek között alig valamivel nagyobb, mint az egész vármegyét tekintve (32%), a vegyes adózású falvaknál pedig még ennél is csekélyebb (25%).

A vármegyében tapasztalható állapotokat ezek alapján a 2. táblázat szemlélteti.

2. táblázat. A Borsod vármegyei úrbérrendezés településeinek jellemzői

	Összes település (167)	Szerződéses települések (23)	Vegyes adózású települések (24)
Zsellérek aránya	31,08%	31,62%	25,21%
Telekátlag	0,49	0,41	0,47
Örökös jobbágyság aránya	29%	8,3%	36%
Szabadmenetelűek aránya	71%	91,7%	64%
Magánföldesúri birtok	24	4	3
Egyházi birtoklás	33	6	0
Városi birtoklás	0	0	0
Közös birtoklás	85	6	18
Kamarai birtokok	7	4	1
Családi birtokok	10	3	1
Hiány	8	-	1

A Borsod vármegyei *contractus*okat, illetve általában a lakosok bevallásait részletesebben megvizsgálva tapasztalható, hogy a „jobbágyság” terminusát többnyire az „örökös jobbágyság” fogalmával rokonították; a szabadmenetelűeket nem nevezték jobbágnak, helyettük általában a „szabados”, „szabados ember” kifejezések voltak használatban.²¹ A szabadmenetel a jelek szerint főképpen a taxafizetéssel (vagy egyáltalán a készpénzfizetéssel)

²¹ Alsószolca (Vay Ábrahám szerződéses falva, ahol egyébként a jobbágyság a *contractus*ukban foglaltak felett teljesítették szolgálataikat) példáján: „A kik jobbágysággal nem kötelesek, ha egyszer adóhat le teszi, szabad ki menetele vagyon, hanem akik jobbágyságnak neveztetnek, azoknak el menni nem szabad.” Mezőcsátán (a Potturnay család 20 éve contractualista birtoka) még egyértelműbb a helyzet: „Mindnyájan a lakosok szabad elmenetelűek, s nem jobbágyságok.” A leginkább eklatáns példa Radistyáné (korábban urbárialista, az úrbérrendezéskor már szerződéses kamarabirtok): „Az mi helységünk egy emberen kívül (az ki

függött össze: amennyiben a jobbágy kizárólag vagy főként pénzben adta meg az uraság jussát, egyértelműen szabadköltözésűnek tekinthette magát.²² A praestatio rendszer meglehetősen képlékeny volt, gyakran oktrojált módon, a lakosság beleegyezése nélkül változtatott, ami egyébként általánosan jellemző volt az egész korabeli Magyar Királyságra.²³

Veszprém vármegye – a centrális régió

Az ország központi területein fekvő Veszprém a 17–18. század fordulóján igen súlyos károkat szenvedett úgy a török–magyar csatározások, mint a kuruc felkelés idején. Korábban egyértelműen magyar többségű lakosságának összetétele a 18. század első felében erősen megváltozott, részint szervezett német és szlovák betelepítések, részint a spontán migráció hatására. A századelőn a korábbi birtokos nemesség is igen nagy részben lecseréldött.²⁴ Az úrbérrendezés idejére azonban a vármegye valamelyest kiheverte már a háborús károkat: 128 összeírt településén összesen 8134 úrbéres gazdát találtak, amiből nagyjából 42–44 000-es úrbéres lakosságszámra következtethetünk. Az általános urbárium bevezetését megelőző felmérési szakasz meglehetősen elhúzódott: még az 1780-as években is folyt az adatgyűjtés, illetve a községekkel való egyezkedés.

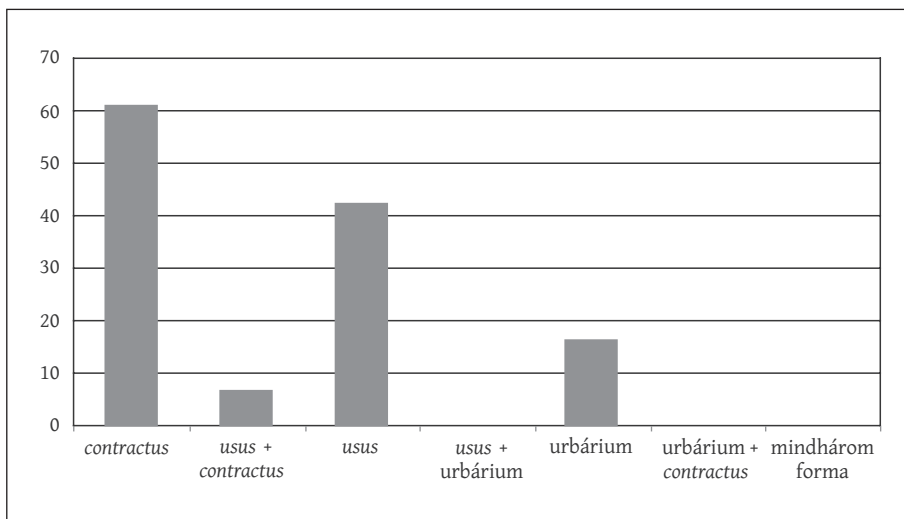
Az úrbéri *regulatio* idején a lakosság jellemzően apróbb falvakban élt. Veszprém vármegyében átlagosan 64 gazda jutott egy településre, kiugróan magas számok (például a győri jezsuita kollégium birtokában lévő, 253 adózót számláló Kenese vagy Festetich Károly falva, a 194 gazdával bíró Lovászpata) csupán elvétve akadtak. Az úrbéresek 63%-a telkes jobbágy, a zsellérek csupán a népesség 37%-át tették ki. A telkesek viszonylag nagy jobbágytelkeket használhattak: a vármegye telekátlagja 0,57 volt, ami magasabb, mint a teljes Magyar Királyság alig féltelkes átlaga. A szabadmenetelűek Veszprémben is többségben voltak az örökös jobbágyi állapotúakhoz képest: az összes adózó 65%-a vallotta magát „szabados el menetelűnek”.

tudni illik egyedül maga jobbágya az dominiumnak) egészen szabad emberből áll...” Tóth: *A Mária Terézia-kori (Borsod vármegye)*, 9–11., 139–140., 181–184.

²² Nagycséc (vegyes törpebirtoklásban): „Fáy Imre úrnak vagyon egy jobbágya, a’ többi minnyájan taxások, az az szabad el menetelűek vagyunk.” Boldván (hasonlóképpen vegyes törpebirtoklással bírt falu) szintén ilyen értelemben válaszoltak: „... a taxások szabad el menetelűek”. A mezőkövesdi jobbágyok (kamarabirtok) a korábbi kiváltságlevelére hivatkoztak, mondván: „Minnyájan szabad el menetelő taxás emberek vagyunk, a mint az régi királyi privilégiumunk nyilván bizonyította.” Tóth: *A Mária Terézia-kori (Borsod vármegye)*, 32–33., 144–148., 160–161.

²³ A radistyáni kamarabirtok jobbágyai vallották: „Urbáriumunk nincsen, mert Rottenstein uram praefactusságában kivette kezünkbul.” A boldvai parasztok szolgáltatásai természeti katasztrófa után változtak meg, az urasági vélemény és érdek egyértelmű előmozdításával: „... múlt 1757-ik esztendőben sok izben meg gyúlván helységünk, többnyire az lakosoknak épületi egészen meg égték, azon meg égés után az taxás béli lakosoknak az földes urak írásban ki adták, [...] mi nemű praestatioval tartozzék...” Tóth: *A Mária Terézia-kori (Borsod vármegye)*, 32–33., 181–184.

²⁴ Felhő: Az úrbéres birtokviszonyok, 337–339. Vö. Lichtneckert: Veszprém vármegye, uő: *Veszprém vármegye községeinek urbáriumai, úrbéri és telepítési szerződésai 1690–1836*. Veszprém, 2009. (A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 21) 17–20.

3. ábra. Az adóztatás formái Veszprém vármegyében

Veszprém vármegye a vizsgált területek között kitűnik praestatiós szokásait tekintve. A megyében abszolút többségben volt a szerződéses jobbágyok intézménye: az összes község 48%-a (61 falu) adózott tisztán *contractus* után, 5%-uk (7) pedig *usussal* és *contractussal* vegyesen. Ezek a *contractusok* többségében telepítési szerződéses voltak, melyekkel a földesurak birtokaik megcsappant lakosságát kívánták gyarapítani idegen elemekkel. Urbárium a helységek 13%-nak volt (17), bevett szokás szerint pedig 34% (43 falu) adózott.

A contractualis kötéssel kapcsolódó falvak esetében a birtokostípusok arányai nem térnek el jelentősen az összesített átlagtól. 46%-ban itt is közös birtoklást tapasztalhatunk, 27%-ban egyházit, 24%-ban pedig magánföldesúrit, körülbelül ugyanazokkal az arányokkal, mint a teljes vármegyei községlista esetében. A családi birtokosok közül csupán az Esterházyknak voltak contractualista jobbágyaik. A jogállás tekintetében a tisztán szerződéses kötésű falvak többsége (58) egységes, túlnyomórészt szabadmenetelű, míg 3 esetben a települést vegyesen lakták örökös és szabadmenetelű jobbágyok. Összességében a kizárólag contractualista falvak lakosságának 89%-a szabados, és csupán 11%-uk tekinthető örökös jobbágyoknak, ami a teljes vármegyeátlagnál jóval kedvezőbb arány. A zsellérek és a telkes jobbágyok aránya kevésbé tér el az megyei összesítéstől: 41% *inquilinus*, 59% telkes.

A birtokostípusok megoszlását illetően a vármegye kiegyensúlyozott képet mutat. Az összes úrbéres település 40%-át (51) tette ki a közös birtoklás (törpebirtoklásban bírt falu nincs közöttük). Egyházi kézben a helységek 31%-a volt (39), főként a veszprémi püspökség és különböző szerzetesrendek tulajdonában. Magánföldesúri birtokban volt a települések 27%-a (34), elsősorban a hazai arisztokrata családok tagjai (Batthyányak, Nádasdyak, Festetichek, Esterházyak, Zichyek), illetve egy-két indigena (például Eudemius de Castiglione gróf) kezén. A családi birtoklás mindösszesen 2%-os volt: két falu a gróf Esterházyak, egyet pedig a gróf Széchényiek birtokoltak.

A vegyes praestatiójú falvak között egyet magánföldesúri (Mezőlak, Castiglione grófé), egyet pedig egyházi (Padrag, a győri jezsuita kollégium birtoka) kézen találunk, a többi közös birtoklású. A lakosság a felükben egységes (két egészen szabadmenetelűek lakta helység, illetve egy örökös jobbágyfalva, a rátóti prépostság és a veszprémi káptalan által birtokolt Rátót), másik felükben csaknem egyenlően oszlik meg a szabadmenetel és a röghöz kötés (55, illetve 45%-a). A zsellérek aránya csaknem megegyezik a teljes vármegyére számított arányokkal (37%).

A Veszprém vármegyei arányszámokat a 3. táblázatban foglaltam össze.

3. táblázat. A Veszprém vármegyei úrbérrendezés településeinek jellemzői

	Összes település (128)	Szerződéses települések (61)	Vegyes adózású települések (7)
Zsellérek aránya	37,47%	40,51%	36,73%
Telekátlag	0,57	0,48	0,58
Örökös jobbágyok aránya	34,6%	10,56%	45,29%
Szabadmenetelűek aránya	65,4%	89,44%	54,71%
Magánföldesúri birtok	34	15	1
Egyházi birtoklás	39	17	1
Városi birtoklás	0	0	0
Közös birtoklás	51	26	5
Kamarai birtokok	0	0	0
Családi birtokok	3	2	0
Hány	1	1	-

A jobbágybevallások szövegeit elemezve szembeötlő, hogy a veszprémi parasztság, főként pedig a betelepült idegen elemek értelmezésében a contractualista státusz és a szabadmenetel egymást feltételezik. Ez a jelenség nyilvánvalóan a telepítési szerződések nagy arányával magyarázható; a kérdőpontokban akadnak arra utaló nyomok, hogy a *contractusok* különösen kikötötték a szabadköltözés lehetőségét.²⁵ A *hospességgel* együtt járó szabadosság a praestatiós rendszer megválasztásának nagyobb szabadságát is eredményezte: a contractualista jobbágyfalvak között számos példa akad arra, hogy a parasztok sikerrel

²⁵ Béb (gróf Esterházy Károly örökösei által bírt német falu) esetében a következőket olvashatjuk: „Im 1741-ten Jahr da sie sich in Beeb gesetzt haben, ist ihnen der Contract mit treyjähriger Freyheit gegeben worden, nach Verflüssung [sic!] dessen hat sich die Schuldigkeit ihrer Arenda angefangen.” MNL OL C 59 Béb úrbéri kérdőpontjai. 41–44. Ez az eljárás, úgy látszik, általánosan elterjedt volt a vármegyében, és a szabad költözéssel megegyező pozíciók teremtett. Hidegkút (szintén gróf Esterházy Károly örökösei által bírt helység) és Németpolány (a zirci cisztercita prépostság birtoka) vallomásai megegyeznek, mindkétben a gyakran ismételt formula legtisztább változata szerepel: „Nach Inhalt des Contracts seyndt sie freygängig.” MNL OL C 59 Hidegkút (40–42.) és Németpolány (44–46.) úrbéri kérdőpontjai. Kolontáron (úgyszintén gróf Esterházy Károly örököseié) ugyanígy nyilatkoztak: „A contractus szerint szabadmenetelűek.” MNL OL C 59 Kolontár úrbéri kérdőpontjai. 41–46.; Tósokon (a tihanyi bencések falva) úgyszintén: „A többször írt contractus szerint ezen helységbéliek szabadmenetelűek, mindenkor a’ szerint tractáltván az uraság által.” MNL OL C 59 Tósok úrbéri kérdőpontjai. 44–46.

váltottak adózási szisztémát, újjal, és – legalábbis látszólag – számukra kedvezőbbel cserélvén fel a régi kötekeket, vagy legalábbis kinyilvánították erre irányuló szándékukat.²⁶

Sopron vármegye – az óriásbirtokok hazája

Sopron vármegyét jórészt kikerülték a 17–18. század fordulójának nagy viharai. A terület viszonylag stabil magyar, horvát és német nemzetiségű lakosságának volt ideje és alkalmuk kifejleszteni a *praestatio* régre nyúló gyökereit, és a közeli osztrák határnak, valamint a hosszas háborúskodás által támasztott keresletnek köszönhetően módjuk nyílt az intenzívebb mezőgazdasági termelésre is.²⁷ Az úrbérrendezést, mely a korábban jóval kedvezőbb, szerződéses feltételek mellett gazdálkodó lakosság szempontjából összességében inkább negatív következményekkel járt, a vármegye – nem minden nehézség nélkül – az elsők között folytatta le 1767-ben.

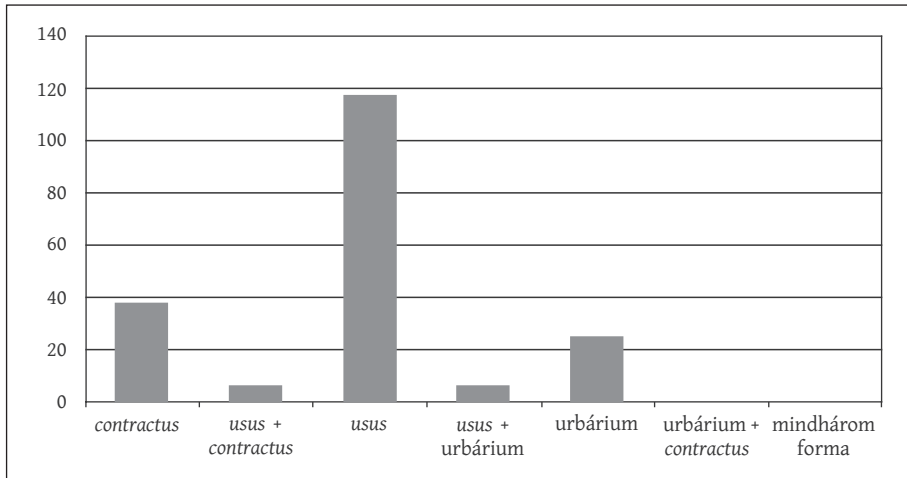
Az úrbéri tabellák adatsoraiból virágzó vármegye képe tárul elénk. Sopron megyében 208 településen éltek úrbéres jogállású parasztok; a Fónagy-féle gyűjtés adatsoraiban 18 529 gazda szerepel, ami a korábban említett hiánnyal számolva településenként átlagosan 90 főt jelentett. Ez igen magas szám, amelynek értelmezésénél természetesen tekintettel kell lennünk a kiugróan nagy lélekszámú falvakra és mezővárosokra is.²⁸ A megye telekátlaga (0,53) nagyjából megfelelt a Magyar Királyságénak; a telkesek az egész vármegyében a jobbágylakosság többségét, 65%-át adták. Sopron vármegyére az örökös jobbágság intézménye volt jellemző: az úrbérrendezéskor megkérdozettek csaknem háromnegyede, 74%-a vallotta magát örökösnek, a szabadmenetelűek tehát jelentősen kevesebben voltak, mint a többi vizsgált régióban.

Sopron vármegyében az *ususos praestatio* rendszere volt többségben: a települések 59%-a (118) adózott régi szokás vagy rendszerezetlen formák szerint. A helységek 14%-a (27) tisztán *urbárialista*, 19%-a (39) pedig tisztán *contractualista*. *Usussal* és *urbáriummal* vegyesen a falvak 3%-a (7) *praestált*, *urbáriummal* és *contractussal* még 1% sem (1), *usus* és *contractus* után pedig 4% (8).

²⁶ A vegyes birtokú – részint Castiglione gróf, részint Szűcs Pál és testvérei között felosztott – Alsóbolhás lakói így nyilatkoztak: „Igenis szabadmenetelűek ezen helységbeli lakosok, és valamint eddig a’ *contractus* mellett tractáltak, úgy ezután is a’ mellett maradni kívánnak.” MNL OL C 59 Alsóbolhás úrbéri kérdőpontjai. 50–52. A veszprémi püspökség szerződéses birtoka, Ősi község, *contractus* váltott: „Volt ezelőtt három esztendőkel tsináltott *urbárialis contractusok*, de mármost nincs, mivel az helységbelieknek nem tezcván, ezelőtt esztendővel visszaatták” MNL OL C 59 Ősi úrbéri kérdőpontjai. 44–48.; utána másféle szerződés szerint adóztak. Sóly, a zirci cisztercita prépostság birtoka, előnytelen szerződését cserélte a nagyobb biztonságot nyújtó *urbáriumra*: „Mostani *urbárium* előtt a’ szegénységnek az uraságtul *contractussa* ugyan volt, de mivel azon *contractuson* föllül is tette szolgáltyát, megsokalván a’ *robottyokat*, hogy szolgáltyoknak bizonyos száma és rendi lehessen, attul elállot, és a’ Nemes Vármegyére folyamodván, *urbáriumért* instált.” MNL OL C 59 Sóly úrbéri kérdőpontjai. 40–43.

²⁷ Vö. Az *úrbéres birtokviszonyok Magyarországon*, 215. A tizenöt éves háború bevégezése után szünetelő konjunktúrát a Sopron vármegyei mezőgazdasági termelés visszaesésének egyenes okaként említik.

²⁸ A teljesség igénye nélkül: Agendorfban ([Ágfalva,] Sopron szabad királyi városának birtoka) 211, a vegyes birtoklású Csepregen 230, herceg Esterházy Miklós feketevárosi birtokán 318, Kapuváron 319 gazdát írtak össze.

4. ábra. Az adóztatás formái Sopron vármegyében

Sopron vármegye birtokostípusainak szerkezete sokkal egységibb, mint a korábban tárgyaltaké: jelentős többségben voltak a magánföldesurak (56%, 116 faluval); ebből a vármegye legnagyobb birtokosa, herceg Esterházy „Fényes” Miklós 90 települést bírt. Rajta kívül a Széchényi grófokat, gróf Stahrenbergnét, Festetich Károlyt és Pált emelhetjük ki a jelentősebb magánföldesurak között. A hangsúlyozott magánurasság mellett az egyházi birtokosoknak itt csekély rész jutott: a falvak 9%-át (19 helység) birtokolták, túlnyomó részüket a győri püspökség és a káptalan. A városi birtoklás az úrbéres falvak 4%-ra terjed ki (Sopron szabad királyi városa). A közös birtoklás a többi vizsgált megyéhez képest nem különösebben jellemző (30%, 62 településsel, ebből 7 a törpebirtoklás struktúrájában). Egyetlen családi birtok fordul elő, Felsőlőcs aprócska contractualista falva, melyben egy magányos szabadmenetelű jobbágyot (!) irtak csak össze, aki Kramarics László örökösait szolgálta.

A tisztán contractualista falvak esetében a birtokosok megoszlása erőteljesen eltér az összesítettől. A magánföldesurak aránya itt még magasabb (69%) volt, ahogy az egyházi birtokosoké is (20%). A közös birtoklás különféle formái ellenben visszaszorultak: a szerződéses helységek alig 8%-át tették ki (3). Az egyetlen családi birtokban álló Felsőlőcs szintén szerződés szerint szolgált. A szerződéses lakosok jogállása jobbára egységes volt (32 helység esetében): lakosságuk többsége, 60%-a örökös jobbágy, 40%-a szabadköltözésű. Közöttük magasabb, 39% volt a zsellérek aránya, mint a vármegye teljes úrbéres népességében.

A vegyes, de részben contractualista úton praestáló települések csaknem mindegyike közös birtoklású volt; az egyetlen kivétel Nagybarom, mely Esterházy herceg uradalmához tartozott. Lakosaik jogállása jobbára egységes (2 faluban valamennyien szabadmenetelűek, négyben pedig örökös jobbágyok), de 2 falu, Felsőbük és Küllő vegyes jogállásúak voltak. Ezekben a helységekben is az örökös jobbágyok domináltak (69%). A zsellérek aránya a tisztán contractualista falvakéhoz hasonló, a lakosság 38%-a.

Sopron vármegye tehát a következők szerint jellemezhető (4. táblázat):

4. táblázat. A Sopron vármegyei úrbérrendezés településeinek jellemzői

	Összes település (206)	Szerződéses települések (39)	Vegyes adózású települések (9)
Zsellérek aránya	35,25%	39,48%	37,67%
Telekátlag	0,53	0,43	0,43
Örökös jobbágyság aránya	74,08%	60,08%	69,44%
Szabadmenetelűek aránya	25,92%	39,92%	30,56%
Magánföldesúri birtok	116	27	1
Egyházi birtoklás	19	8	0
Városi birtoklás	8	0	0
Közös birtoklás	62	3	8
Kamarai birtokok	0	0	0
Családi birtokok	1	1	0
Hiány	0		

A Sopron vármegyei szerződéses (vagy részben szerződéses) falvak bevallásainak vizsgálata különösen tanulságos. A jobbára német anyanyelvű lakosság megfogalmazásai igencsak árulkodóak: a jobbágyság a kérdőpontokra megadott válaszok alapján a „jobbágyság” fogalmát általánosabban értelmezték, mint a többi vizsgált vármegyében tapasztalható volt; az „Unterthanschaft”, „Unterthänigkeit” szavakat mindenekelőtt a földesúrnak való alárendeltség értelmében használták, és a vallomások szövegeiben gyakorta pontosították a terminusokat.²⁹ A soproni jobbágyszerződések igen gyakran a továbblétezés lehetőségével álltak összefüggésben: a *contractust* kötött parasztok többnyire úgy vélték, hogy a szerződéses viszony biztosítja számukra a szabad elvonulást, ilyen módon pedig a szabadmenetelű státuszt.³⁰ Az elköltözés megengedése egyúttal a javakkal való szabadabb

²⁹ Neufeld ([Lajtaújfalú,] herceg Esterházy-birtok) esetében például a következő szöveghelyet találjuk: „Die Unterthanen seynd bishero gegen einen gnädigen und geringen Abzug entlassen worden und keiner ewigen Unterthänigkeit unterworfen.” MNL OL C 59 Neufeld. 36–40. Ez, vagy valamilyen formában való módosítása számos egyéb faluban is megfigyelhető. Ellenben a közeli Haschendorf ([Hasfalva,] szintén az Esterházyaké) egy másik, szintén tipikusnak mondható formulát közöl: „Wir seynd eine ewige und Erbunterthanen.” MNL OL C 59 Haschendorf. 34–41.

³⁰ Ezt látjuk Kukerics (özvegy Somogyi Lipótné magánföldesasszony birtoka) példáján: „Wir erkennen uns nur Contractualisten, also auch nur zeitliche Inwohner zu seyn.” MNL OL C 59 Kukerics. 34–36. A széleskútiak (herceg Esterházy Miklós alattvalói) ennél is pontosabban fogalmaznak: „Wan ein Unterthan aus der Herrschaft in eine andere gehet, muß selber den Abzug bezahlen, und wegen der Entlassung such mit der Herrschaft abfinden, und sein *keinerding* der ewigen Unterthänigkeit unterworfen.” MNL OL C 59 Széleskút. 2–7. Ez utóbbit mindenesetre érdemes összevetni a szentmargarétiak ([Szentmargitbánya,] ugyancsak Esterházy-alattvalók) vallomásával: „Die allhiesige Unterthanen seindd der Herrschaft ewig unterthänig, können auch ihre Unterthanschaft nicht verändern, es seye dan, *das sich von der Herrschaft abkaufen* und von ihren Vermögen Abzug Geldt von jeden gulden 3 xr der in Land verbleibet, der aber aussern Land hinaus gehet 6 xr bevor der Herrschaft abgeführt haben.” Tirnitz József: *A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálatai Sopron vármegyében II. Német nyelvű vallomások (1767)*. Sopron, 1999. 154–157. Felsőillmicen, a vasvári káptalan falvában hasonló helyzetet tapasztalhatunk: „Liquidem usu ita recepto

rendelkezés lehetőségét is jelentette a jobbágyok számára, mindenekelőtt a házvásárlásra való alkalmat.³¹

A contractuális kötés területi és általános jellegzetességei

A négy vizsgált vármegyében jobbágycontractus után praestáló 194 települést górcső alá véve a szerződéses jobbágyi viszony újabb általános és vármegyei szintű jellegzetességei ismerhetők fel.

5. táblázat. A praestatio és a jobbágyi állapot regionális sajátosságai

	Bihar vármegye	Borsod vármegye	Veszprém vármegye	Sopron vármegye
jellemző szolgáltatási forma	<i>usus</i>	<i>usus</i>	<i>contractus</i>	<i>usus</i>
jellemző birtoklási forma	egyházi + vegyes	vegyes	kiegyensúlyozott	magánföldesúri
jellemző birtoklási forma a szerződéses helységeken	egyházi	közös	magánföldesúri	hangsúlyosan magánföldesúri
A lakosok jellemzően	örökös jobbágyok	szabadmenetelű telkesek	szabadmenetelű telkesek	örökös jobbágyok + telkesek
A contractualisták jellemzően	szabadmenetelű telkesek	szabadmenetelű telkesek	szabadmenetelű telkesek	örökös jobbágyok + telkesek
Nemzetiségi jelleg a szerződéseknél	nem figyelhető meg	nem figyelhető meg	megfigyelhető (német)	megfigyelhető (német)
A zsellérek aránya	nem tér el	nem tér el	nem tér el	nem tér el

A regionális különbségek áttekintésénél szembeötlő, hogy a contractuális szolgáltatási forma főként a leginkább elpusztított, legtöbb, illetve legfrissebb háborús károkat szenvedett Veszprémnél tekinthető gyakorinak. Ennek okai között első helyen kell említeni a számos telepítési szerződést, a szervezett betelepítések viszonylag nagy számát. Ugyanez magyarázhatja a veszprémi contractualista helységek nagyobb arányát a magánföldesúri birtokokon.

A jobbágycontractus a legtöbb térségben nem eredményezett komolyabb eltérést a contractualista és az egyéb módon praestáló úrbéres népesség jogállásában: Bihar kivételével mindegyik vármegyében megegyezik a szabadmenetelűek, illetve „röghöz kö-

hinc alia Dominia transire domumque vendere semper libertum fuisset, ideo de perpetuae obligatione nihil possunt referre.” MNL OL C 59 Felsőillmic. 35–36. [Kiemelések: T. L.]

³¹ A zsirai (a győri püspökség és – jóval kisebb mértékben – a zsirai plébánia által birtokolt település) parasztok vallomásából: „Itt való Jobbogyok magokat örökösöknek nem tartják, mivel e’koráigh házokat eladni, és megh venni Szabad volt, és ki ki el mehetett mikor néki teczet.” MNL OL C 59 Zsirai. 2–4.

töttek” aránya a lakossági átlaggal. Hasonlóan megegyező eredményre jutunk a zsellérek és telkes jobbágyok arányának vizsgálatánál is.

Hangsúlyos nemzetiségi jelleget a *contractusok* Veszprém és Sopron vármegyében mutatnak, az okok azonban teljesen eltérőek. A veszprémi szerződéses jobbágyság jelentős részben betelepített német etnikumú csoportokból állt, így *contractusaik* friss „telepítési szerződések”; számos falu az eredeti tőzsér-szerződését mutatta be a *conscriptorok*-nak.³² Sopron vármegyében ezzel szemben régtől fogva *contractualisták* éltek; az ottani szerződések etnikai jellegét inkább a megye egyébként is jelentős számú német jobbágysága adta.

A korábbi kutatások eredményeivel egybehangzóan megállapítható, hogy valamenyny vizsgált megyében jellemzőbb a *contractualista praestatio* a magánföldesurak birtokain, mint a többi birtokostípus esetében.³³ Az okok hasonlóak a korábbi vizsgálatokban megállapítottakhoz: a nagybirtokos könnyebben telepít nagy tömegben (külhoni) *hospeseket* a birtokára, mint a szerényebb vagyonú nemes, a telepesek pedig általában „a helység megszállásától” számított néhány évig vagy évtizedig *contractussal* (telepítési szerződéssel) kötődnek az urasághoz. Az ilyen formájú *contractus*-kötetés a nagy, szervezett uradalmakkal rendelkező birtokosokra volt jellemző. Az egyházi túlsúlyú Bihar vármegyében éppen ezért lehetett a hatalmas, rendezett birtokokat bíró váradi püspökség a legnagyobb *contractus*-kibocsátó. Veszprémben, ahol a szerződéses falvaknál a közös birtoklásúak szerepeltek a legnagyobb arányban, számos településen osztottak nagybirtokos arisztokrata földesurak (főképpen Esterházy-örökösök); ahol egy mágnás bírt néhány kisebb nemesrel közösen egy-egy falut, ott nagy biztonsággal ki lehet jelteni, hogy a csekélyebb vagyonú nemesség csupán néhány, nemritkán egy-két jobbágyra terjedő részben volt a helység *compossora*, a falu lakosságának zöme a mágnáshoz tartozott.

Az arisztokratákhoz kötődő *contractualitás* rendszere legjellemzőbben Sopron vármegyében figyelhető meg, ahol Esterházy Miklós herceg óriási uradalmaiban a lakosság jelentős része szerződés útján *praestált*, bár az itteni *contractusok* elenyészően csekély része „telepítési szerződés” a szó valódi értelmében: Sopron *contractusai* helyenként meglepően régiek, sok esetben a 17. század derekáig vagy még régebbre tekintenek vissza.³⁴

Fontos kiemelni az úrbéri kérdőpontokra adott válaszok vizsgálatánál felmerülő terminológiai problémákat is. Az úrbérrendezés összeíró hivatalnokai a jelek szerint sok esetben egészen másként értelmeztek egyes kifejezéseket, mint a nekik jelentést tevő falusi előljárók, így számos falunál gondot okozott a *praestatiós* rendszer szabatos meg-

³² Így pl. a gróf Esterházy család birtokában lévő Borzavár vagy Csót (amely ugyan friss szerződést mutatott fel, de korábban is *contractualista* volt), ugyanígy Ányos Ferenc esztergári birtoka, a nagykamandi Erdődy-birtok, Fenyőfő, Gyirót, Lókút, Nagyganna, Nyögér, Ság és Szűcs (Esterházy-javak), a veszprémi káptalan peremartoni jószágja, a vegyes birtoklású Nemesfajsz, valamint Kisganna, ahol a korábbi telepítési szerződést írták át állandó *contractussá*. A vegyes birtoklású Litér a telepítés után a második szerződését kötötte.

³³ Lásd Tompa: A szerződéses jobbágyság, 281.

³⁴ Haschendorf hatályos szerződése pl. 1690 óta áll fenn, Keresztényé 1665-től (!), Kishöfleiné 1646-tól, Nagymartoné szintén, Németszidány 1699-től *contractualista*, Nyék viszont már 1625-től (!). Pecsenyed *contractusa* 1646-ban datált, Szárazvámé, Szentgyörgyé és Szentmargarétáé úgyszintén. A győri püspök zsirai jobbágyai 1684-ben szerződtek a földesurakkal.

állapítása. A jobbágyok, elsősorban Veszprémben és Borsodban, gyakran hosszadalmas és kimerítő feleleteket adtak a 2. és 3. kérdőpontra, melyben a helység adó- és munkajáradék-szolgáltatási rendszerét részleteiben mutatták be, az alapos kifejtés közben azonban keverték a terminusokat, főként az évekre visszamenőleg megkérdezett adó státuszok vonatkozásában. Bevallásaikban a „szerződés” („punctumok”, „egyezés”) szó egyáltalán nem utal minden esetben a bevezetésben részletezett jobbágycontractusra: gyakran urbáriumot értettek alatta, melyet a közösség a jobbágy szerződéshez hasonlóan írásban kapott meg, és a *praestatio* kézzelfogható, visszakereshető megtestesüléseként őrzött (ha őrzött).

Bár maguk a jobbágyok számos bevallásban egyértelműen utalnak rá,³⁵ a taxafizetés valójában korántsem volt minden esetben egyenlő a contractualista státusszal. Az usussal praestáló falvaknál gyakorta látható, hogy a „bevett szokás” akár tisztán készpénzfizetést is jelenthetett, amennyiben az az uraság érdekeinek inkább megfelelt. A szerződéses jobbágyi rendszer megléte így elsősorban inkább annak függvényében állapítható meg, hogy maguk a parasztok mennyiben kezdeményezhették a *contractus*ra lépést, a szerződészövegek mennyiben szolgálták a közösség érdekeit, illetve, hogy a *contractus* megszűnése milyen mértékben múltott (vagy múlhatott) esetleg a lakosság közösségi döntésein.³⁶

Ez utóbbi kérdést érdemes kissé alaposabban körüljárni. A jobbágycontractusok – mint szabott terminusra szóló megállapodások – természetesen többnyire elévülés útján szűntek meg, azaz a határidejük lejártával a közösség valamely más adózási formához, jobbára a bevett szokáshoz tért vissza.³⁷ Arra is akadtak példák azonban, hogy a szerző-

³⁵ Érdemes kiemelni a vajdai parasztok (Bihar vármegye, Dobozi Mihály birtoka) vallomását: „Ad 9um. Tizenketten vagynak mostan, akik Jobbágyi nevezet alatt télsik a' Szolgálatot, [...] ezek ámbár magokat Jobbágyoknak nem tartanak, mindazonáltal minnyáján ember emlékezetitől fogva Jobbágyképpen szolgáltak, ugymint: az Urbárium előtt Taxát nem adtak, hanem minden héten két napot szolgáltak, [az Urbárium óta pedig] az a' Külömbőség volt közöttünk mindez ideig hogy a' Jobbágyok két nappal többet szolgáltak, hogy sem a' Szabad menetelű emberek...” MNL OL C 59 Vajda (Bihar). 2–6.

³⁶ Csupán néhány kiragadott példa: a Bihar vármegyei Alsókimpány lakói egy összegben váltják meg a szolgáltatásaik egy részét, praestációjukat azonban még csak szóbeli contractualitásnak sem lehetne nevezni, hiszen oktrojált, a földesúr által rájuk testált rendszerről van szó. Ugyanebből a vármegyéből Barzest lakóinak van ugyan „libellusuk” a szolgálatokra nézve, az abban foglaltakba azonban nincs beleszólásuk. Csanáloson csupán özvegy Csernyánszky né jobbágyai taxások, a többiek robotolnak, ennek azonban sehol sincs írásos nyoma, és a jobbágyok maguk sem mondják magukat szerződéseseknek. A széltállóiak szolgáltatásai egyaránt tartalmaznak taxafizetést és robotmunkát, rendszerük mégsem szerződéses praestálás, hiszen – szintén – hiányzik a kölcsönös megegyezés mozzanata. Az Ugray család predikátumát adó Ugrán a lakosok így nyilatkoztak: „Taxás Szabad menetelű emberek vagyunk.” (MNL OL C 59 Ugra. 2–8.), ennek ellenére bevett szokás szerint adóztak. Várfancsika és Vircsalag kamarabirtokai szintén taxafizető ususos rendszerben praestálnak. A Borsod vármegyei, vegyes birtoklású Arló és Damak falvak lakosai kizárólag taxát fizetnek, rendszerük ennek ellenére tiszta usust mutat. Ravazdy András tassádfői jobbágyai ellenben contractualisták, holott szerződésük csupán szóbeli, köteleességeik között pedig a terményszállítástól elkezdve, a fuvaron keresztül az ajándékig mindenféle forma előfordul. A jelenséget jól szemlélteti még a Sopron vármegyei Lajtaszék [Stotzing] esete, ahol a lakosok taxafizetéssel adóztak, de bevallásukban világosan kimondták, hogy „ohne beyhanden habenten Contracten”. MNL OL C 59 Stotzing. 2–6.

³⁷ Így volt ez a Veszprém vármegyei Péterd (a pannonhalmi bencések birtoka) esetében, ahol a *contractus* csak a gazdálkodás egy meghatározott szeletére terjedt ki: „... hanem csupáncsak a szőlőhegy viget [volt szerződésünk], [...] ugymint 1750-dik esztendőben nyertek az uraságtul contractust [...] Eltelvén márpedig azon tíz esztendő, azon szőlőbéli termésből minden esztendőben tizedet adnak.” MNL OL C 59 Péterd. 41–45. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy – ipusztériális földre vonatkozván – a péterdiek szerződése nem tekinthető a szó szoros értelmében vett közösségi jobbágycontractusnak. Lásd Pálmány: Az urbárium, 289.

dések egyszerűen feledésbe merültek, mert az írott szövegek világához nem szokott jobbság vagy a hanyag földesúr nem „observálta” őket többé, esetleg (és ez is viszonylag gyakori eset) a kialakult pontjaik kezdtek jelentősen különbözni a hétköznapi gyakorlattól.³⁸ A szerződésszövegek fizikai megsemmisülése sok esetben vezetett a contractus viszony megszakadásához, még akkor is, ha a balesethez egyik félnek sem volt köze, amint azt láthattuk a Bihar vármegyei kamarai birtokok példáján.

Érdekesebb eset, amikor a jobbágyok maguk állnak el a korábban kialakult szerződéstől. Erre szintén számos precedens akadt a gyűjtésben, a szövegek elemzéséből pedig kiderül, milyen módon tudott ellenállni a parasztság a hátrányosnak érzett *contractusok* bevezetésének. A tiltakozás legegyszerűbb módja volt, ha az oktrojált szerződést „nem vették kezükhöz”, vagy nem voltak hajlandók „kezüik kereszt vonásával” ellátni.³⁹ Ha már érvényben lévő szerződés tartalmán kívántak változtatni, lehetséges megoldásként felmerülhetett a „passzív ellenállás”, azaz a szerződésszöveg semmibevétele, a szolgáltatások másfajta formában történő ellátása, esetleg elhanyagolása.⁴⁰ Akad olyan eset is, amikor a jobbágyok egyszerűen visszaadták a földesúrnak a *contractust*, így szorítva azt a kedvezőbb usz fenntartására vagy újabb szerződésre.⁴¹

Ennek ellenére gyakoribbnak tűnik az az eset, hogy a földesúr maga bontja fel a szerződést, általában számolatlan robotot vagy fölös szolgáltatásokat kényszerítve a korábban *contractualista* jobbágyaira. A parasztnak ilyenkor vajmi kevés lehetőségük lehetett az urasággal való szembeszegülésre, ám tiltakozásukat gyakorta kifejezésre juttatták az úrbéri kérdéssorok hasábjain. Minden jel arra mutat, hogy a *contractus* érvényessége elsősorban a jobbágy és a földesúr közötti aktuális erő- és érdekvizonyok függvényében

---

Ugyanebben a vármegyében Hajmáskér (veszprémi püspökség) szerződését az uraságváltás törölte el: „[A korábbi földesúr] üdejében ugyan egynehány esztendőig mind robottyokat, mind más jövedelmeket készpíznül [...] váltották meg, és azéránt *contractusuk* volt, de a' sem vala állandós és örökös, hanem csak ideig való.” MNL OL C 59 Hajmáskér. 43–46.

³⁸ Az Okolicsányiak birtokában lévő, Borsod vármegyei Alsótelkes példáján: „Az előtt mint egy 30 esztendőkel volt *contractusunk* akkori földes urunkkal, [...] de már most mint egy 20 esztendőktől fogvást [...] robotát is teszünk.” Szintén Borsod vármegyében, Sály községben (Szepessy László faluja): „A' tekézetes földes urasággal [...] 12 napi szolgálatban egyeztünk meg, azon *contractus* szerint egy esztendeig szolgáltunk, de azután következő esztendőknél [...] csak szokás szerint...” Tóth: *A Mária Terézia-kori* (Borsod vármegye), 6–7., 222–223.

³⁹ Ez történt pl. a Borsod vármegyei Abodon (özvegy gróf Csáky Antalné birtoka): „... mivel az mely *contractust* ez előtt tizen öt, tizen hat esztendővel kívánt az Méltóságos Uraság adni, azt kezükhöz venni nem akartuk...” Forrásként: Tóth Péter: Tóth: *A Mária Terézia-kori* (Borsod vármegye), 1–2.

⁴⁰ A borsodi Nagymihályban (7 kisebb birtokos között felosztva): „... 1749. esztendőben tekézetes Almásy, Fáy és Majtényi uraknak daróci tiszteitül voltak írásban, de *subscriptio* nélkül némely punctumok ki adva, [...] de e' sem állott meg, hanem attul is üdövel el állottak, jól lehet tömlöczezés alatt is arra kényszerítettek...” Tóth: *A Mária Terézia-kori* (Borsod vármegye), 148–150. A veszprémi Magyarpolányon (a zirci cisztercita apátság): „Vagyon ugyan ezen helységnek az A és B bötük alatt iderekesztett kétrendbeli *contractusok*, de a' mostani lakosok nem azon *contractusok* mellett teszik a' szolgálatyokat, hanem a' bévett szokás szerint, azon szokás penig ezen lakosoknak emlékezetire mindenkor tartatott...” MNL OL C 59 Magyarpolány. 39–41.

⁴¹ Így cselekedett a Veszprém vármegyei Ősi község, a veszprémi püspökség birtoka: „Volt ezelőtt három esztendővel tsináltottot *urbarialis contractusok*, de mármost nincs, mivel az helységbelieknek nem teczván, ezelőtt esztendővel visszaatták” (MNL OL C 59 Ősi. 44–48.), és azután új, kedvezőbb *contractust* kötöttek.

maradt fenn vagy szűnt meg, és a kérdésben a vármegye, illetve a felsőbb hatóságok nem rendelkeztek jelentős befolyással.⁴²

Általános következtetések, a jobbágyszerződések tipológiája

A szerződéses jobbágyság regionális mintázatait vizsgáló kutatás folyamán több mint másfélezer település csaknem 395 jobbágycontractusát sikerült elemezni. A forrásanyag kellő nagyságú ahhoz, hogy bizonyos általános következtetéseket vonjunk le, illetve hogy a jobbágyszerződések típusait illetően ki lehessen egészíteni a szakirodalom terminusait.

A vizsgált jobbágyszerződések mindegyike kétoldalú megállapodás. Ezt még akkor is kijelenthetjük, ha maga a szerződésszöveg nem maradt fenn, ugyanis a lakosok bevallásaiban általában utalnak arra, hogy terheiket maguk alkudták-e ki a földesúrral, vagy oktrojáltan kapták. Utóbbi esetben is gyakran beszélnek szerződésről, az ilyen falvakat azonban az ususos praestatiójú települések közé soroltam. A kétoldalúság, a kölcsönösség kritériuma alapján viszont olyan közösségeket is a contractualisták közé számítottam, amelyeknek írásbeli szerződésük egyáltalán nem volt, viszont az urasággal történő tárgyalás egyértelműen kiderült a praestatiót leíró válaszaikból.

A szerződéses jobbágyság állapota – finomítva kissé Pálmány Béla korábbi megállapítását⁴³ – nem függött össze feltétlenül a szabadmenetelű státusszal, még akkor sem, ha egyes vármegyékben (így jelesen Sopronban) erre valóban akadnak egyértelmű példák. A jobbágyköltözés igen bonyolult kérdését ehelyütt nincs lehetőség mélységében vizsgálni;⁴⁴ annyi mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy az örökösség fogalmát a megker-

⁴² A Borsod vármegyei Bükkaranyos (vegyes egyházi és magánbirtoklásban) példáján: „In Anno 1752. [a földesúr] minékünk 12 esztendőre írásban contractust kiadni méltóztatott, [...] de míglen a 12 esztendő el nem múlt is, tsak igen hamar nagyobb szolgálatokra hajtogattattunk...”. Hasonló történet Szilvásváradon (gróf Keglevich-birtok): „Ez előtt [...] tizen hét esztendővel [...] fizettünk száz ötven rénes forintokat, melyet azótától fogva az méltóságos uraság kemény, s rend nélkül való rabotára fordított.” Tóth: *A Mária Terézia-kori (Borsod vármegye),* 46–48., 234–236. A Sopron vármegyei Acsalag (herceg Esterházy Miklós faluja) lakói egy korábbi generáció alatt veszítették el a szerződésüket: „1755-dik esztendőben kapuvári várban tartott dominalis szék alkalmatosságával bizonyos szolgálatokat tettek reánk, azeránt volt levelünk is, de azt Istenben boldogult nagyméltóságú Antal herczeg, kegyelmes urunk elvénén tőlünk, az időtül fogva ekképpen szolgálunk”. MNL OL C 59 Acsalag, 30–32. Ebergőcön (Széchenyi Zsigmond és özvegy gróf Viczayné között felosztott jószág) szintén az úriszék szüntette meg a korábbi kiváltságos helyzetet: „Ennek előtte mintegy 34 vagy 35 esztendőkkel tartatott [az uraság] dominalis széket, és azon időtül fogva vagyunk az mostani szolgálatunkban. Azelőtt pedig robotot nem szolgáltunk, hanem árendát fizettünk” (MNL OL C 59 Ebergőc, 34–37.), ahogy Németlövőn (gróf Széchenyi Antalé) is: „Azelőtt való időkbén ezen mezővárosbeli lakosok árendások voltak, hanem [az úriszék óta] vagyon a' jobbágyság a' mostani szolgálatban és adózásban.” Tóth Péter: *A Mária Terézia-kori úrbérendezés kilenc kérdőpontos vizsgálatai Sopron vármegyében I. Magyar és latin nyelvű vallomások (1767).* Sopron, 1998. 149–150.

⁴³ „A szerződésesek másik általános kedvezménye abban állt, hogy a földesurak elismerték szabad költözési jogukat: a *contractus* egy pontja szinte mindig szabályozta, miként élhetnek lakóhelyük más, számukra kedvezőbb lakóhellyel való felcserelésének jogával.” Pálmány: *Az urbárium,* 289.

⁴⁴ A kérdéshez lásd Varga János: *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767.* Bp., 1969. Újabbán Horváth Zita: *Örökös és szabadmenetelű jobbágyok a 18. századi Magyarországon. Századok* 143 (2009) 1063–1104.

dezett paraszti közösségek sok esetben elsősorban a letelepedés generációk óta tartó tényének megnevezésére használták, azaz többnyire azok a helységek vallották magukat örökösöknek, amelyekben a lakosok szülei, nagyszülei is helybelieknek számítottak, gyakran függetlenül attól, hogy szabad elmenetelüket korlátozta-e valamilyen urasági intézkedés, esetleg fennálló usus.

A jobbágszerződések terminológiai problémáit gyarapítja, hogy gyakorta az urbáriumokat, esetleg az usus bizonyos szabályozottabb formáját is „egyezésnek” vagy „egyezésnek” mondták, annak ellenére, hogy ezekben az esetekben nyilvánvalóan nem kötötte a feleket contractuális viszony. A szerződéses státusz meglétét ilyenkor legegyszerűbb volt az első kérdőpontra adott részletes válasz elemzéséből megállapítani: az urbáriumra ugyanis jellemző volt, hogy azt az úriszéken hirdették ki, illetve adták a közösség kezébe, míg a jobbágycontractusnál gyakoribb az úriszéken kívüli „magánegyezés” a földesúr és a közösségek között.

A „közösség” fogalma önmagában is felvet egy újabb problémát: tekinthetők-e valódi jobbágycontractusnak az egyéni szerződések, amelyeket nem a faluközösségek, hanem azok egyes tagjai kötnek a földesúrral vagy reprezentánsával? Az elemzésnél én magam ezeket is a részben contractualista státuszú helységek közé soroltam, hiszen a szerződés legfontosabb mozzanata, a kétoldalúság itt is egyértelműen megjelent.

A 18. századi jobbágszerződéseket ilyen módon a következő csoportokba sorolhatjuk a szerződő felek alapján:

- közösségi jobbágszerződésről: a földesúr szerződik a faluközösség egészével mint jogi személlyel;
- egyéni szerződésről: egyes jobbágyok kötnek *contractust* az urasággal, és ilyen módon a helység a vegyes praestatiójú falvak csoportjába kerül.

A *contractus* keletkezési körülményei szerint meghatározhatunk

- telepítési szerződést (Pálmány Béla ezeket nevezi *soltészségeknek*, illetve „*impopulationalis szerződéseknek*”)⁴⁵: a földesúr előre kiválasztott, gyakran idegen etnikumú lakosságot telepít az általában pusztán álló birtokra, és velük mint jogi személlyel köt *contractust*;
- „katasztrófakezelő” szerződést: a korábban másfajta praestatióval (általában *ususal*) adózó helység jobbágyságait valamiféle természeti katasztrófa vagy váratlan, nehéz állapot sodorta abba a helyzetbe, hogy az urasággal szerződésre kellett lépniük, és így a *contractus* pontjai főként a regenerálódó falu jobbágyterheinek csökkentését célozzák;
- „jutalmazó” (*inscriptionalis*)⁴⁶ szerződés: a gazdagabb, gyakran *armalista* jobbágy és a pénzsűkében lévő földesúr közötti, kölcsönösen előnyös megállapodás;
- „községfejlesztő célzatú” szerződés: e ritka típus többnyire mezővárosoknál fordul elő, amikor is a közösség anyagi ereje tudatában maga ajánlja meg a földesúrnak

⁴⁵ Pálmány: Az urbárium, 289–290.

⁴⁶ Uo. 290.

úrbéri terheinek évente egy összegben való megváltását; célja a helység zavartalan továbbfejlődésének biztosítása, illetve bizonyos fokú függetlenség elérése.

A szerződésben foglalt praestatiók részletes vizsgálata után elkülöníthetünk

- tisztán taxás contractualista státuszt: a falu csak taxafizetésre kötelezi magát, és ennek elmaradása esetén a *contractus* megszűnik;
- vegyes adózású szerződésességet: a jobbágyközösség a *contractus*ban egyaránt vállal robotot és taxafizetést;
- munkajáradékos *contractus*: a közösség kizárólag bizonyos robotmunkákat vállal a szerződésében, esetleg valamilyen speciális termék előállítását;
- különös szolgáltatásokra alapuló megállapodás: ez a praestatiós forma a privilégiumos rendszer határán foglal helyet; a jobbágyok szerződésükben bizonyos különleges munkákra vagy szolgáltatásokra (fafeldolgozás, vincellérség stb.) kötelezik magukat, melyek ellátása után mentesülnek az úrbéres terhektől. A valódi privilégiumos szisztémától ezt a fajtájú praestatiót a szerződő felek társadalmi státusza különíti el: míg a kiváltságolt települések lakói vagy a manumissimáltak már nem számíthatók jogi értelemben a szorosan vett jobbágysághoz, hiszen bizonytalan helyzetű, „köztes” elemekké váltak (katonaszabadok, hajdúszabadok, armalisták stb.), addig a speciális szolgáltatásokat vállalók megmaradnak a jobbágyi sorban, és kiváltságolt állapotuk – a *contractus* kölcsönös felbonthatóságának szabályai alapján – a földesúr részéről bármikor megszüntethető.

A szerződés formáját tekintve lehet

- írásos: a megállapodást *notarius* segítségével írásban rögzítik és jogbiztosító iratként őrzik;
- szóbeli: a szerződő felek szóban egyeznek meg, a kölcsönösség kritériumait betartva.

Végül, a *contractus* időtartamára nézve csupán egyetlen kategória látszik:

- a szabott idejű szerződés – a contractualista státusz egy bizonyos időre szól, és ha a terminus lejárt, a szerződés semmissé válik, hacsak a felek nem döntenek úgy, hogy megújítják újabb terminusig (ez a gyakorlat általánosnak tűnik).

A szerződéses jobbágyság rendszere a kora újkori, hangsúlyosan a 18. századi jobbágyság társadalom-, jog- és gazdaságtörténetének fontos témája. A jobbágyok contractualista praestatiója nem pusztán a közösségek adózásának formáit határozta meg: az úrbéres terhek részben vagy egészben való megváltása új lehetőségeket nyithatott a paraszti magángazdálkodás kiterjesztése felé, a gyakran kívánatosnak tekintett szerződéses jobbágyi állapotra való törekvés, illetve ennek az állapotnak tényleges elérése tovább tagolta, differenciálta a premodern agrártársadalom egyébként is tarka palettáját. A contractuális kötésben foglaltak betartására kényszeríthető földesúrral szemben elfoglalt szerződéses helyzet érdekvédelmi lehetőséget – és a döntéshozó társadalmi réteggel való kommunikáció lehetőségét – adta a rendi nemzetségből kizárt paraszti tömegek egy részének kezébe.

A jobbágyszerződések regionális sajátosságainak részletes és az összes vármegyére kiterjedő vizsgálata egyelőre a történelemszakma még le nem rótt adósságai közé tartozik.

A teljeskörű összevetést és analízist a kutatói korlátokon túl a forrásanyag szórtsága, a forráspusztulás és a kérdőpontokra adott válaszok, illetve a *contractusok* sokszínű nyelvezete sem könnyíti meg. A *contractualista* státusz megyei szintű mintavételének eddigi eredményeiből mindazonáltal már körvonalazódni látszik a feudális kori jobbágyi szerződés „alaktana”, az ezzel kapcsolatos demográfiai, társadalom- és birtoklástörténeti sajátosságok területi tagoltsága. A jövőben – remélve, hogy a szerződéses jobbágyság témaköre több kutatót is megmozgat a regionális gyűjtés és elemzés irányába – üdvös lenne a kérdést minél szélesebb körben, jelesül mindenekelőtt a trianoni határokon túlra került vármegyék esetében, vizsgálat alá vonni és az eredmények (akár interdiszciplináris jellegű) összegzésével és értékelésével pontosan kirajzolni a *contractuális* kötés magyarországi morfológiájának képét.

CONTENTS

STUDIES

- István Tringli** *Hungarian Customary Law and Protestant Natural Law in Hungarian* 173
Zsófia Kádár *Churchmen on the Lower Table of the Hungarian Diet, 1608–1688* 203

REFLECTIONS OF THE PEASANT WORLD

- Gergely Krisztián Horváth** *The Execution of the Hungarian Abolition of Peasant Serfdom and its Historiographical Perceptions* 251
László Tompa *From Smallholders to Giant Estates. Contract Tenant Peasantry in the Counties of Veszprém, Sopron, Borsod and Bihar* 269
Gábor Csikós *”... more fools have to be produced for the state”. The Physiological Limits of Stalinist Social Engineering, 1952* 295
Éva Petrás *The Social Question in Changing Perspectives. The Agrarian Social Political Concept of Jenő Czettler* 315
Máté Gárdonyi *”The Countryside is our Playground”. Ecclesiastico-political Struggles, Catholic Social Organisation and the Problems of Provincial Hungary in the late Nineteenth Century* 327
-

E számunk szerzői

Csikós Gábor, tudományos munkatárs, BTK – NEB Vidéktörténeti Témacsoport ● Gárdonyi Máté, egyetemi oktató, tanszékvezető, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Hittudományi Kar, Közép- és Újkori Egyháztörténeti Tanszék ● Horváth Gergely Krisztián, tudományos főmunkatárs, BTK TTI, Vidéktörténeti osztály, kutatócsoport-vezető ● Kádár Zsófia, PhD, tudományos munkatárs, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék, Universität Wien, Institut für Österreichische Geschichtsforschung ● Petrás Éva, tudományos főmunkatárs, Nemzeti Emlékezet Bizottsága Hivatala ● Tompa László, segédlevéltáros, Budapest Főváros Levéltára ● Tringli István, tudományos tanácsadó, BTK TTI, Középkori osztály, egyetemi docens, Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történettudományi Intézet

(BTK TTI = Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet)

Az egyes számok megvásárolhatóak, illetve megrendelhetőek:

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., B épület 4.44-es iroda

Telefon: +36-1-224-6700/4624, 4626-os mellék

E-mail: bardi.erezsebet@abtk.hu, terjesztes@abtk.hu

Penna Bölcsész Könyvesbolt

(hétköznapokon, 13 és 17 óra között)

1053 Budapest, Magyar u. 40.

Telefon: +36-30-203-1769

E-mail: info@pennakonyvesbolt.hu

A folyóirat teljes évfolyama előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál.

Ára: 1200 Ft

Előfizetőknek: 1000 Ft

